

JOLANTA M. MARSZALSKA

ZARYS DZIEJÓW BIBLIOTEKI PARAFIALNEJ W CZCHOWIE

Biblioteka parafialna w Czchowie początkami swymi sięga XV w., mimo iż trudno dzisiaj określić zdecydowanie jej początek, to jednak pierwsze księgi liturgiczne, mszały, czy antyfonarze, konieczne do sprawowania liturgii, istniały w kościele czchowskim bardzo wcześnie. Wymieniają je późniejsze źródła i akta wizytacji. Kościół czchowski pod wezwaniem św. Piotra Apostoła, erygowany został w 1346¹ lub 1349² r.; tytuł zmieniono później na Narodzenie NMP – który po dzień dzisiejszy pozostaje aktualny. Sam gmach kościoła, został wzniesiony przez miejscowych osadników niemieckich z białego kamienia wapiennego, stąd być może druga, dawniej powszechnie używana nazwa kościoła w Czchowie – „Ecclesia Alba”. Kościół rozbudowany został w 1430 r. i w tej postaci, mimo dość licznych zmian architektonicznych na przestrzeni wieków, przetrwał do dziś.

Pierwszą, historycznie potwierdzoną wzmiankę o istnieniu biblioteki, spotykamy w dokumencie, dotyczącym wizytacji bpa krakowskiego Filipa Padniewskiego (rządził diecezją w latach 1560-1572). Odnotowano wówczas, skrupulatnie, istnienie następujących ksiąg: mszału, psalterza, agendy, graduálu i antyfonarza. Znacznie jednak pełniejszy obraz zasobów biblioteki czchowskiej, daje kolejna wizytacja, tym razem kardynała Jerzego Radziwiłła, biskupa krakowskiego w latach 1591-1600. Wizytację przeprowadzono wówczas w całej diecezji krakowskiej w latach 1591-1599. Niestety, akta tej wizytacji nie zachowały się w całości. Ocalały jedynie, m.in. jej fragmenty, odnoszące się do prepozytury tarnowskiej, w tym do dekanatu lipnickiego, do którego w owym czasie przynależała parafia czchowska. Wizytacja ta, wyraźnie dwutorowa w swym założeniu, obejmowała nie tylko swoim zakresem stan kościoła, zakrystii, skarbcza, czy beneficjów kościelnych, ale to, co dla historyka książki najważniejsze, rejestrowała (tyle, że nie do końca konsekwentnie) książki znajdujące się w bibliotece parafialnej, które również stanowiły majątek. Księ-

¹ *Dekanat czchowski*, „Currenda”, 1963 s. 53.

² Tamże.

gi spisywano wówczas w dwóch odrębnych grupach: „Libri pro officiis ecclesiae” oraz „Libri pro docendo populo”; dawały one pewien obraz biblioteki parafialnej, w której gromadzone były księgi homiletyczne, z przeznaczeniem do pracy duszpasterskiej księży. Zasoby bibliotek kościelnych opisywane były w 1596 r. przez kolejnych wizytatorów, dosyć niekonsekwentnie i trudno się temu dziwić. Biskup Radziwiłł „rejestrował” je (z pewnymi wyjątkami) szczegółowo, zaś pomagający mu ksiądz Krzysztof Kazimirski, ówczesny prepozyt kolegiaty tarnowskiej i późniejszy biskup kijowski, spisywał je również, tyle, że na końcu dodawał notkę: iż „biblioteka posiada inne dzieła konieczne przy nauczaniu”. Inni wizytatorzy dodawali od siebie wielce ciekawą informację, np.: czy „proboszcz czyta katolickich autorów?” lub, czy „nie czyta autorów podejrzanych?”³. Tak więc, poza kryterium przydatności, czy użyteczności określonych dzieł przy bibliotece parafialnej w Czchowie, wyraźnie zastosowane było kryterium pewnej cenzury wobec określonych treści, jakie niosła w sobie książka.

Wizytacja radziwiłłowska zarejestrowała w Czchowie istnienie 16 dzieł w 17 woluminach. Niewielki księgozbiór obejmował wówczas: mszał rzymski, nową agendę prowincji gnieźnieńskiej, dwa antyfonarze pergaminowe, dwa psalterze pergaminowe z zapisem nutowym, zaś tzw. „księgozbiór”, który miał mieć charakter dydaktyczny wyliczał m.in.: *Biblię*, *Sermones Alberta Wielkiego*, *Vocabularium Bibliae* Henryka de Hassia, *De disciplina scholarium* Boecjusza, zbiór kazań Michała z Mediolanu⁴. Zdumiewa dzisiaj, po przeglądnięciu zachowanych spisów, brak najwartościowszej ówczesnej literatury religijnej, a mianowicie dzieł wybitnych Ojców Kościoła z epoki starożytnej: św. Hieronima, św. Ambrożego, św. Augustyna, czy średniowiecznych scholastyków, np.: św. Tomasza z Akwinu, bł. Dunska Szkota, czy też popularnego w czasach nowożytnych dominikanina, Ludwika z Grenady (1588), autora *Przewodnika grzeszników*. Nie odnotowano również i tych dzieł, które zalecane były przez kolejne synody diecezjalne, jako obowiązkowe. Ot, choćby synod biskupa Jana Konarskiego z 1509 r. wymagał wprost od duszpasterzy, by posiadali statuty prowincjalne i diecezjalne, *Libellum de sacramentis* Mikołaja z Błonia, czy *Summa Angelica* bł. Angelusa de Clavasio. Zaś kolejny synod prowincjalny z 1527 r. nakazał proboszczom posiadanie dzieł większości Ojców Kościoła, wybitnych scholastyków i teologów⁵. Owa dbałość o znacznie wyższy poziom intelektualny duchowieństwa, była szczególnie widoczna w okresie rządów

³ H. E. WyczaŹski, *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI w.*, „Polonia Sacra”, (7) 1955 s. 27.

⁴ *Acta Visitationis Exteritoris Decanatum Tarnoviensis [...] 1596*, k. 155, 165, mikrofilm nr 052, Biblioteka Seminarium Duchownego w Tarnowie.

⁵ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum*, ed. S. Chodyński i E. Likowski, pars 1, Posnaniae 1883, s. 293.

duszpasterskich biskupa krakowskiego Jerzego Radziwiłła. Jak widać, na przykładzie omawianego zasobu biblioteki czchowskiej, nie wszystkie parafie, którym to zostało polecane, stosowały się ściśle do owych zarządzeń. Mniej więcej, w tym prawie samym czasie, bywał w Czchowie Faust Socyn⁶. Działał tu dosyć pręźnie zbór socyniański z Franciszkiem Lismaninem, jako ministrem na czele. Można zatem przypuszczać, iż w dosyć bliskim sąsiedztwie socynian (Zakliczyn, Lusławice), gdzie był silnie oddziaływujący ośrodek innowierczy, zwierzchnikom Kościoła katolickiego zależało (co jest rzeczą oczywistą), aby większe parafie – w tym czchowska – były obsadzone dobrze wykształconymi księżmi. A zatem, jeśli tak było, to i lektura, jaka była przez zwierzchników zalecana, musiała mieć swój odpowiedni poziom. Kolejny wizytator, który rejestrował „stan księgozbioru biblioteki czchowskiej” na polecenie bpa Bernarda Maciejowskiego, uczynił to jednak dosyć niedokładnie. Z zachowanej notatki, wynikałoby, iż w parafii czchowskiej, zapisano jedynie wtedy 4 mszały, 2 rytuały, antyfonarz, graduał, psalterz, 2 *Biblie*, w tym jedna starego wydania⁷. Nie ma też żadnych wzmianek o książkach, które mogły być „duchowym uzupełnieniem” obowiązkowej lektury, jaką zalecano ówczesnym plebanom. Albo takowe nie istniały, albo zostały pominięte przez niedokładnego wizytatora. Z czasem jednak, gdy zagrożenie płynące z prężnej działalności ośrodków innowierczych, przestało zagrażać, poniechano przy kolejnych wizytacjach zwracania dokładniejszej uwagi na biblioteki istniejące przy parafiach. Bez mała, cztery i pół wieku po biskupie Radziwille, za rządów biskupa Piotra Gembickiego – kolejne wizytacje nie wspominają o nich ani słowem⁸.

Dopiero, po dwustuletniej przerwie, wizytacja dekanalna przeprowadzona w 1781 r., daje nam pełniejszy obraz zgromadzonego księgozbioru kościoła czchowskiego.

Nie ulega wątpliwości, że właściwie jedynie inwentarze ksiąg mogą dać pełny obraz zasobności biblioteki, mogą świadczyć o potrzebie, bądź modzie na gromadzone przez całe wieki dzieła. Są też odzwierciedleniem potrzeby ducha, czy pewnej, zrozumiałej konieczności, tak jak miało to miejsce w przypadku omawianej biblioteki parafialnej w Czchowie.

Inwentarz, w którym starano się ująć wszystkie istniejące księgi biblioteki parafialnej, został sporządzony dla potrzeb wizytacji dekanalnej w 1781 r. Jak

⁶ Socyn Faust, właściwe nazwisko Fausto Sozzini (1539-1604), teolog włoski, twórca odłamu arian w Polsce, od jego nazwiska zwanymi socyanami; działali m.in. w Lusławicach, gdzie byli założycielami tamtejszego zboru i drukarni innowierczej.

⁷ Trudno dać jednoznaczną odpowiedź, o które to wydanie może chodzić, gdyż brak jest jakichkolwiek danych na ten temat. Można jedynie przypuszczać, że być może były to wydania wcześniejsze, obcego pochodzenia typograficznego, poprzedzające *Biblię* ks. Jakuba Wujka z 1596 r.

⁸ Wyczański, dz. cyt., s. 33.

zaś wynika z zapisu w *Index documentorum ecclesiae parochialis Czchoviensis*⁹, przy tej właśnie okazji 24 X 1781 r., spisano pięć podobnych inwentarzy oznaczonych literami od A do E¹⁰.

Otóż, jeden z zachowanych dwu egzemplarzy – ten niekompletny, jest fragmentem *Inwentarza Sprzętów i Ruchomości Kościoła Farnego Czchowskiego znajdujący się jak dawniej tak i w tym Roku 1781. Nro 3-tio*. Jak wskazuje już sam tytuł, rejestrował on wszelki ruchomy majątek kościoła, gdzie księgi, były tylko jednym z działów owegoż majątku. Zachowana składka obejmuje opisy książek od pozycji 100 do 224 włącznie, wszystkie pozycje inwentarzowe pokrywają się, a forma opisu jest prawie identyczna z pozycjami drugiego spisu, tego, który przetrwał do naszych czasów w całości i był już całkowicie poświęcony książkom. Ten właśnie kompletny inwentarz z 1781 r., daje w miarę „pełny” obraz zawartości biblioteki parafialnej w Czchowie. Ów *Registr Xsiążek Biblioteki Kościoła Czchowskiego*, spisany został w czterech pionowych kolumnach, na czterech stronach, formatu *in folio*. Widnieje na nich jeszcze dosyć dobrze zachowana nota uwierzytelniająca spis i własnoręczny podpis księdza Walentyna Bedońskiego, kanonika wojnickiego i dziekana lipnickiego, dotycząca warunków sporządzenia dokumentu.

Registr odnotowuje 268 ksiąg, które zostały podzielone przy spisie według formatów, poczynając od foliałów, poprzez druki *in quarto*, *in octavo*, aż do tzw. „dwunastek”. Niestety wprowadzony podział nie jest w pełni konsekwentnie stosowany, gdyż na jednej stronie figurują zarówno dzieła *in folio*, czy *in octavo*, a nawet tzw. „dwunastki”, najprawdopodobniej, owe księgi musiały tak być ułożone w *armarium* biblioteki parafialnej, a spisujący nie zadał sobie większego trudu, by je uprzednio przed spisaniem uporządkować. Nie koniec bynajmniej na tym spostrzeżeniu zaistniałych niedokładności przy inwentaryzacji ksiąg. Przy wielu bowiem dziełach brak jest jakichkolwiek danych o autorze, miejscu i roku wydania, a więc nie może być mowy o stronie fachowej tego spisu. Zachowane opisy są lakoniczne, np. *Kazania święteczne sine titulo in folio* (poz. 39), *Libellus theolgorum sine titulo* (poz. 216), czy w końcu *Panegiricus in folio* (poz. 23), nie są zjawiskiem w inwentarzu odosobnionym. Osoba, której powierzono ów spis, być może wyszła z założenia, iż oczywistość pewnych głośnych tytułów jest bezdyskusyjna do tego stopnia, że zamieszczone były, np. cztery pierwsze słowa tytułu, czasem były to słowa kluczowe, które miały w pełni zobrazować dzieło, np.: *Starowolski festivus in folio*, (poz. 120), *De Eucharistia in 8*, (poz. 188), lub *Bartholomaei Salustij Lux*, (poz. 246).

⁹ *Index documentorum ecclesiae parochialis Czchoviensis*, poz. XXXVIII, w: Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, teczka z dokumentami parafii czchowskiej.

¹⁰ Do dnia dzisiejszego zachowały się dwa inwentarze, w tym jeden niekompletny, które początkowo przechowywane były w kościele parafialnym w Czchowie. W 1977 r. oba te dokumenty zostały przejęte w depozyt przez Archiwum Diecezjalne w Tarnowie.

W kilku przypadkach rolę opisu stanowią jedynie nazwiska i imiona autorów, np.: *Stanislai Orzechovi in 4*, (poz.103), czy *Gaspar Družbicki in 12* (poz. 241). Znając dobrze twórczość w.w. osób, a także typografów, u których najczęściej drukowali, można jedynie domniemywać, jakie to dzieła, bądź kiedy i kto je wydał. Ale jest to jedynie czysta hipoteza.

Nie ma też, najmniejszej choćby wzmianki o oprawach tych dzieł. Ten istotny element starej książki, stał poza zasięgiem zainteresowań, czy dociekań spisującego. Zresztą trudno się tu raczej dziwić, gdyż nie była to inwentaryzacja ściśle biblioteczna, która miałaby na celu ukazanie zasobności merytorycznej przechowywanych ksiąg w bibliotece czchowskiej. W XVIII w., mimo dużego zainteresowania książką, nie ma jeszcze dobrze wykształconych bibliotekarzy, którzy konsekwentnie opracowaliby od strony fachowej zbiory biblioteczne. Spis, który wykonano w 1781 r. miał na celu przede wszystkim spisanie majątku kościoła parafialnego w Czchowie, a książki do takiego majątku zdecydowanie należały. Tworzyła się dopiero elita bibliotekarzy, którzy ze znajomością przedmiotu spisywać będą i przeglądać zasobności bibliotek klasztornych, kościelnych, czy parafialnych, odkrywając „po drodze” dzieła unikatowe i jedyne w swoim rodzaju.

Niefachowość czy niekonsekwencja, brak właściwej metody badawczej są typowymi cechami rejestrów bibliotecznych tego czasu, dotyczą one zarówno bibliotek klasztornych, kościelnych, jak i świeckich. Wspomina już o tym Joachim Lelewel, pisząc w *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, iż „dawne inwentarze [...] ukazują dziwne zanotowanie jednego lub dwu wyrazów z tytułu wziętych, w których ani miejsca druku, ani czasu, ani autora, ani tytułu, a często ani sensu śledzić”¹¹.

By móc cokolwiek powiedzieć o bibliotece parafialnej w Czchowie, o autorach zgromadzonych dzieł, wydawcach i samych dziełach, niezastąpiona okazała się *Bibliografia polska* Karola Estreichera, która pomogła w ich zidentyfikowaniu. A zatem, jak od strony historycznej przedstawia się ów zbiór ponad dwustu ksiąg, jakiego typu przeważa literatura. Na te pytania można jedynie odpowiedzieć, dzięki wspomnianej *Bibliografii*.

Zdecydowanie przeważają mowy i kazania na okoliczność różnych świąt, np. Franciszek Rychłowski: *Kazania na niedziele całego roku* (Kraków 1664, Andrzej Piotrkowczyk), Szymon Starowolski: *Arka Testamentu, zamykająca w sobie kazania niedzielne całego roku* (Kraków 1648/1649 – Krzysztof Schedel), czy Fabian Birkowski *Orationes ecclesiasticae* (Kraków 1622, Burchard Kuik), to autorzy, których dzieł nie mogło braknąć w bibliotece parafialnej w Czchowie. Nie brakło też na półkach *armariów* kilku dzieł historycznych, warto wspomnieć tu choćby Jana Długosza *Historia Polonica*, wyd. w Dobro-

¹¹ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2, Wilno 1826, s. 107.

milu, w 1615 r., w typografii Jana Szeligi; Marcina Kromera *O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX* przez Marcina Błażowskiego [...] przetłumaczone, wydane w Krakowie w 1611 r. u Mikołaja Loba; czy Szymona Okolskiego *Orbis Polonus*, wydany również w Krakowie, w 1641 r. u Jana Szeligi. Na kartach tytułowych wspomnianych dzieł widnieje dobrze zachowany wpis proveniencyjny: „Ex Bibliotheca Parochialis Czchoviensis”.

Zachowały się też dzieła, których autorzy cieszyli się niesłabnącym wówczas zainteresowaniem. Są wśród nich niezwykle popularny Albertus de Themeswar z *Sermones dominicales Pomerii* z 1505 r., Thomas Stapleton: *Promptuarium morale super Evangelia* z 1593 r. (dzieło wydano w sławnej oficynie Plantina w Antwerpii), Mikołaj z Wilkowiecka *Flores sermonum in Evangelia dominicalia post festum Sanctissimae Trinitatis* z 1579 r. (Kraków, P. Garwolczyk), Petrus de Palude: *Thesaurus novus sermonis quadragesimalis* z 1541 r. (Köln, M. Novesiamus), Henricus Institoris, Jacobus Sprenger: *Malleus maleficarum* z 1588 r. (Frankfurt, W. Richter), czy w końcu Franciszek Petrarka *Epistolorum familiarum libri IV* z 1601 r. (Lugduni, S. Crispinus).

To tylko zaledwie kilkanaście dzieł, które w jakiś sposób dają pewien obraz biblioteki jako całości, mimo, iż nie był to wielotysięczny zbiór, to jednak kilku wybitnych autorów zgromadzonych dzieł, ich tytuły, a także typografie z jakich pochodzą, wskazują w sposób oczywisty, na zainteresowania, czy nawet „potrzebę” chwili, która powodowała, że sprowadzano bądź kupowano takich właśnie autorów i ich dzieła. Zdecydowanie w zachowanym (wg inwentarza z 1781 r.) zbiorze przeważa wiek XVII, wiele dzieł pochodzi z XVIII stulecia, zaś godny odnotowania jest fakt, iż w małej parafii czchowskiej były też najstarsze druki, które nauka określa mianem inkunabułów, a które po dzień dzisiejszy, mimo upływu kilku wieków, są przechowywane w zbiorze starych druków Biblioteki Seminaryjnej w Tarnowie, stanowiąc wraz z innymi księgami o bezcennej wartości historycznej. Są wśród nich: Berchorius Petrus z dziełem: *Repertorium morale*, Nürnberg 1489, pochodzący z typografii Antoniego Kobergera; Bernardinus Claravalensis z dziełem: *Epistolae*, Basel 1494, pochodzący z typografii Mikołaja Kesslera; *Decretum Gratiani* z 1486 r., Basel, Michał Wenssler; niezwykle cenny druk XV-wieczny Henricusa de Hassia: *Vocabularius Bibliae*, Ulm 1476, drukowany u Joannesa Zainera; czy wreszcie Joannesa Herolta *Sermones discipuli de tempore*, pochodzący ze strasburskiej oficyny G. Hussnera z 1484 r. Wszystkie te dzieła, są niezbitym dowodem na to, iż księgi przechowywane w starej parafii czchowskiej przed wiekami, świadczą o horyzontach myślowych dawnych właścicieli, niewielkiej bądź co bądź biblioteki, która w chwili obecnej stanowi bez wątpienia cenną część historycznego księgozbioru Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie.

Bibliografia:

1. *Decretales summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum*, ed. S. Chodyński i E. Likowski, pars 1, Posnaniae 1883.
2. *Liber visitationis ecclesiarum in civitate ac dioecesi cracoviensi [...] 1510*, s. 182, mikrofilm nr 054, Biblioteka Seminarium Duchownego w Tarnowie.
3. M. Łodyński, *Z dziejów organizacji nauki w Polsce. Początki polskiej polityki bibliotecznej 1774-1794*, „Przegląd Zachodni”, (4) 1953 nr 4/5, s. 606-613.
4. A. Pabin, *Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1901-1965*, „Studia Theologica Varsaviensia”, (8) 1970 nr 2, s. 349-368.
5. J. Skoczek, *Inwentarze biblioteczne jako źródło do dziejów kultury polskiej epoki Odrodzenia*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, (21) 1957 nr 3, s. 267-270.
6. Z. Staniszewski, *Inwentarze biblioteczne z XVII i XVIII wieku w rękopisach Ossolineum*, „Ze Skarbca Kultury”, (4) 1955 nr. 1, s. 192-214.
7. W. Zawadzki, *Czchów*, „Tygodnik Ilustrowany”, (11) 1865 nr 277, s. 9.

ZUR GESCHICHTE DER PFARRBIBLIOTHEK IN CZCHÓW

ZUSAMMENFASSUNG

Die Anfänge der Pfarrbibliothek von Czchów reichen bis ins 15. Jahrhundert zurück. Ihre Blütezeit erlebte diese Bibliothek jedoch viel später, an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. Anlässlich der Visitationen, die den Besitzstand der Pfarrei zur Geburt Unserer Lieben Frau registrieren sollten, wurden immer auch die in der Pfarrbibliothek befindlichen Bücher mitberücksichtigt. Ein typisches Inventarverzeichnis, das die Bücherbestände der über Jahre hinweg angewachsenen Bibliothek registriert, ist z.B. der für die Zwecke der Dekanatsvisitation von 1781 angefertigte *Index documentorum ecclesiae parochialis Czchoviensis*.

Von den vielen erhaltengebliebenen Werken, die gegenwärtig in der Bibliothek des Höheren Priesterseminars in Tarnów aufbewahrt werden, stellen das *Repertorium morale* von Bercharius Petrus (1489) sowie die *Epistolae* von Bernardinus Claravalensis (1494) die beiden ältesten und wertvollsten Inkunabeln dar; beide Werke sind mit einem Eigentumsvermerk der Bibliothek versehen: „Ex Bibliotheca Parochialis Czchoviensis“.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich